

Meanings and Functions of the Ruler's Image in the Mediterranean World (11th-15th Centuries), eds M. Bacci, M. Studer-Karlen with the collaboration of M. Vagnoni, Brill, *The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures 400-1500*, vol. 130, Leiden-Boston 2022, ss. 554

Będąca przedmiotem omówienia w niniejszym tekście książka, powstała jako wynik konferencji, która odbyła 12-13 marca 2019 r. we Fryburgu. Po tym spotkaniu i dokooptowaniu do zespołu badawczego kolejnych naukowców założono, że tematycznie będzie obejmowała analizę problemu kształtowania się i wykorzystania wizerunków władców w wybranych regionach basenu Morza Śródziemnego: Wielkiej Armenii i Cylicji, cesarstwa bizantyńskiego, Serbii, królestwa Węgier, Italii południowej (normańskiej, andegaweńskiej), Francji oraz królestw znajdujących się na Półwyspie Iberyjskim (Aragonii, Leonu i Kastylii, uwzględniając interakcje tej ostatniej z muzułmańską Andaluzją). Poświęcona została Juanowi Carlosowi Ruizowi Souzie, zaangażowanemu w powstanie tomu, który zmarł na kilka miesięcy przed ostateczną jego publikacją.

Książkę otwiera esej wprowadzający redaktora tomu Michele Bacci na temat czci oddawanej wizerunkom władców w strefie śródziemnomorskiej (s. 1-32). Rozpoczynając od perspektywy judaistycznej, autor przeszedł do krótkiego zarysowania zagadnienia znaczenia wyobrażeń władcy (przede wszystkim pomników, ale także np. monet¹) w imperium rzymskim, aby

¹ Zob. m.in. A.A. Kluczek, *Medaliony tryumfalne cesarzy rzymskich (druga połowa III w.)*, [w:] *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, Lublin 2015, s. 247-265; eadem, *Undique Victores. Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Katowice 2009, s. 175-340; B. Awianowicz, *Przemiany w ikonografii virtus w mennictwie rzymskim od republiki do Sewera Aleksandra*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2014, t. 1, s. 1-18; K. Balbuza, *Personifikacja aeternitas na monetach rzymskich propagujących ideę wieczności cesarstwa*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2013, t. 8, s. 7-27; A. Kluczek, *Między indywidualnością władcy, presją okoliczności a siłą tradycji: wielowarstwowość wizerunku cesarza rzymskiego w latach 70. III wieku*, „Studia Prawnoustrojowe” 2010, t. 12, s. 81-93; A. Skiendziel, *Wykorzystanie wizerunku bóstw jako motywu propagandowego w mennictwie cesarskich dynastii Sewerów*, „Wieki Stare i Nowe” 2009, t. 6, s. 57-72; W. Kaczanowicz, *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235-284 n.e.*, Katowice 1990.

rozwinąć następnie porównanie podejścia do tego typu przedstawień w tradycji bizantyńskiej i zachodnioeuropejskiej. Głównym motywem przewodnim rozważań jest próba odpowiedzi na pytanie o napięcie pomiędzy oficjalnym wizerunkiem królewskim a osobistym konkretnego władcy. Michele Bacci podkreśla m.in. symbolikę wizerunku Herakliusza, który po zwycięstwach nad Persją zaczął używać nowego, „brodatego” wzoru, nawiązującego bezpośrednio do jego własnego wyglądu. Następnie autor przeszedł do tematyki pierwszych wyobrażeń muzułmańskich, zauważając m.in. znany motyw ‘Abd al-Malika na jego pierwszych monetach, nawiązujących zarówno do wzorców wypracowanych przez Herakliusza, jak i sasanidzkich². Michele Bacci wspomina również, że mimo usunięcia wizerunków ludzkich z muzułmańskich monet, nie wycofano się z używania obrazów władcy, m.in. w słynnych pustynnych pałacach. Szczególnym przykładem wspominanym przez autora jest oczywiście Walid II i przedstawienia jego osoby w Kusajr Amra³ czy Chirbat al-Mafdżar⁴. Wychodząc od przykładu tego umajjadzkiego kalifa, niebędącego przecież uznawanym za wzór muzułmańskiego władcy⁵, autor przechodzi jednak do innych, podkre-

² Wprowadzone w wyniku pierwszej reformy monetarnej kalifa stojące postaci na monetach mogły zostać uznane przez Bizantyńczyków za jakąś formę idolatrii, stąd decyzja o wprowadzeniu monet o wyłącznie epigraficznych zdobieniach: T. M. P. Duggan, *Some Reasons for the Currency Reform of A.H. 77/696-7 A.D.: The Figure on the Obverse, ‘the Caliph, the Prophet, or an Image of an Idol of Solid Hammer-Beaten Metal?’*, „Mediterranean Journal of Humanities” 2014, t. 4, s. 89-112.

³ Niedawno odkryto jednak inskrypcje wskazujące na istotne znaczenie Walida II dla tej budowli, m. in. dwujęzyczne (greckie i arabskie) napisy wymieniające imię syna Jazyda II, kiedy był jeszcze księciem, nie zaś kalifem: F. Imbert, *Le prince al-Walid et son bain: itinéraires épigraphiques à Quşayr ‘Amra*, „Bulletin d’études orientales” 2015, t. 64, s. 321-363.

⁴ Łączony z Hiszamem, jednak jego dekoracje zawierały właśnie ludzkie wizerunki, co według niektórych sugerowało, że nie mogło to być miejsce związane z tym kalifem. Tak czy inaczej można tam zaobserwować zarówno nawiązania do wzorców antycznych, jak i do monumentalnej sztuki sasanidzkich siedzib szachów: H. Taragan, *Atlas Transformed-Interpreting the ‘Supporting’ Figures in the Umayyad Palace at Khirbat al Mafjar*, „East and West” 2003, t. 53, s. 9-29.

⁵ Walid II miał nadużywać wina, prowadzić również bujne życie towarzyskie, oskarżano go o czyny niegodne muzułmanina, także w kontekście działań uznanych za bezbożne czy wręcz obrazoburcze (np. picie wina przed Kaabą, strzelanie z łuku do Koranu), świadczących o jego braku wiary. Warto jednak dodać, że tradycje te budziły wątpliwości już w późnym średniowieczu: V. Lebedev, *Der Kalif al-Walid II. als Held einer arabischen Volkserzählung*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 2001, t. 151, s. 63-68. Próbę zmierzenia się z czarną legendą kalifa podjął jako pierwszy Dieter Derenk: *Leben und Dichtung des Omaiyadenkalifen al-Walid ibn Yazid. Ein quellenkritischer Beitrag*, Freiburg 1974.

ślając, że w nowych badaniach podważa się ścisły aikonizm islamskiej cywilizacji wczesnego średniowiecza. Wspomniał m.in. Muhammada ibn Mardanisza, władcę Murcji w XII w., który zdawał się celowo używać podobnych elementów wizerunku w opozycji do „odnowicieli” islamu z dynastii Almohadów czy zainteresowanie wykorzystaniem starożytnych motywów portretowych przez Artukidów i Seldżuków, z drugiej strony basenu Morza Śródziemnego. Autor podkreśla również znaczenie wpływu używania wizerunków władcy przez takich władców rządzących muzułmanami, jak Roger II czy Fryderyk II. Ten krótki przegląd pozwala Michele Bacci na sformułowanie wniosku wstępnego omawianej książki – wizerunek władcy jako niosący konkretny przekaz autorytetu wzbudzał zainteresowanie i był używany we wszystkich praktycznie kręgach kulturowych rozwijających się w basenie Morza Śródziemnego. Na pytanie, w jaki konkretnie sposób, odpowiedzieć miała m.in. ta publikacja, będąca efektem projektu koordynowanego przez autora eseju, reprezentującego uniwersytet we Fryburgu, finansowanego natomiast przez Swiss National Research Foundation.

Pierwsze trzy teksty części głównej książki dotyczą procesu kształtowania się ideologii wizerunku królewskiego w kręgu cywilizacji armeńskiej. Gohar Grigoryan Savary w rozdziale pt. *Royal Images and Coronation Celebrations in the Sermons of Yovhannēs Pluz Erznkač'i* (s. 33-57) przedstawił analizę i tłumaczenie części kazań autorstwa jednego z najważniejszych armeńskich autorów XIII w. Jana Erznatsi, zwanego Blouz (z powodu niskiego wzrostu), chrześcijańskiego filozofa i uczonego, twórcy wielu komentarzy i mów, gramatyka i astronom, prawdopodobnego tłumacza św. Tomasz z Akwinu na język ormiański, a także autora wielu hymnów i innych utworów wierszowanych. Spuścizna Jana obejmuje również kazania w formie niewielkich traktatów politycznych i właśnie te konkretne teksty (po raz pierwszy przetłumaczone w artykule na język angielski) stały się przedmiotem analizy. Autor rozdziału skupił się w pierwszej części na wyjaśnieniu okoliczności powstania kazań, m.in. na uroczystości koronacji cylicyjskich królów. Następnie przeszedł do omówienia samych treści, wyłuszczając przede wszystkim podkreślane przez Jana Erznatsi znaczenie obrazu, wizerunku w poszczególnych mowach, tak w opisie świąt z okazji wstąpienia na tron kolejnego władcy (wskazując, że są w pewien sposób niedoskonałym odbiciem świąt religijnych), jak i zaprezentowanego przez niego teleologicznego wymiaru wszelkich wizerunków królewskich, będących niedoskonałym, acz koniecznym odbiciem osoby realnie sprawującej władzę, gdyż nie każdemu było dane zobaczyć ją na własne oczy. Stąd też potrzeba zaprezentowania

króla/księcia na obrazach czy monetach w jak najlepszy i podniosły, adekwatny do statusu, sposób, by każdy poddany mógł doświadczyć autorytetu władzy w ramach własnych, często skromnych możliwości. Występuje tu wyraźne napięcie pomiędzy platońskim a arystotelesowskim podejściem do zagadnienia *mimesis*. Co prawda Jan przyznaje prymat archetypowi, twierdząc, że obraz nigdy nie odda w pełni oryginału, jednocześnie jednak twierdzi, że imitacja mimo wszystko pozwala do tego oryginału się zbliżyć, w jakimś stopniu doświadczyć i poznać⁶. Idąc dalej w tych rozważaniach, Jan zauważał, że tak jak rzemieślnicy i artyści pragną jak najlepiej oddać splendor danego władcy w swoich dziełach, tak zadaniem tego ostatniego, będącego obrazem rządów niebiańskich na ziemi jest jak najlepsze ich odwzorowanie, odkładając na bok osobiste pobudki czy namiętności. Następnie Gohar Grigoryan Savary dokonuje interesującego porównania jednego z kazań Jana, w którym ten omawia metamorfozy w wizerunkach królewskich, do jakich dochodzi wraz z dorastaniem i przyjmowaniem nowych życiowych (i władczych) funkcji, z zachowanymi miniaturami, których ilustracje zostały umieszczone w książce, przedstawiającymi Lewona II, króla Armenii Cylicyjskiej, wskazując na zachodzące tu podobieństwa.

Uzupełnieniem powyższych uwag jest artykuł Ioanny Rapti, także dotyczący budowania wizerunku królewskiego w Armenii Cylicyjskiej za czasów Lewona II (*Beyond the Page. Royal Imagery in the Queen Keʿan Gospels and the Rhetoric of the Court in Armenian Cilicia*, s. 58-94). Autorka zaprezentowała przede wszystkim analizę miniatur *Ewangeliarza królowej Keran*, jednakże uczyniła to w kontekście omówienia głównych wątków dzieł Wahrama Rabuniego: jego kroniki i homilii. Szczególnie to drugie zagadnienie wydaje się być warte uwagi. W omówieniu zwraca się uwagę na liczne odwołania biblijne, natomiast w przypadku samego Lewona wręcz chrystologiczne – król jest przedstawiony

⁶ I jest to myśl bliska zarówno współczesnym teoriom filozoficznym: A. Zawadzki, *Mimesis – konteksty religijne*, „Teksty Drugie” 2010, t. 3, s. 45-59, jak i znanym w czasów ikonoklastycznych ideom powstałym w obronie obrazów: P. Feliga, *Wcielenie jako argument na rzecz obrony kultur obrazów w „Trzech mowach apologetycznych przeciwko tym, którzy odrzucają święte obrazy” św. Jana Damascyjskiego*, „Studia Pelplińskie” 2018, t. 52, s. 125-140; A. Palusińska, *Ikona – obraz obecności. Dwie średniowieczne teorie reprezentacji*, „Ethos” 2016, t. 29, s. 29-43; M. Pyc, *Chrystopologiczna argumentacja w „Mowach obronnych przeciw tym, którzy odrzucają święte obrazy” Jana Damascyjskiego*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2011, t. 25, s. 159-171; O. Cyrek, *Teologiczne argumenty przeciwników i zwolenników kultu ikon na podstawie niektórych pism Epi-faniasza z Salaminy i „Mowy” Jana Damascyjskiego dotyczącej kultu obrazów*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2009, t. 16, s. 103-114; A. Palusińska, *Filozofia ikony u Teodora Studyty i Nicefora*, Lublin 2007.

jako ten, który cierpi czy też składa się w ofierze za swój lud⁷. Istotne wydaje się wykorzystanie w budowie wizerunku władców cylicyjskich takich postaci „chrześcijańskich monarchów”, jak Konstantyn Wielki i Teodozjusz Wielki, a także Tiridates III. Miniatury z *Ewangeliarza* wydają się być wizualizacją założeń Wahrama Rabuniego, z kolei sakralizacja wizerunków królewskich widoczna w tym dziele wykazuje podobieństwa nie tylko w kulturze prawosławnej, ale także państwach łacińskich, w Syro-Palestynie i na Cyprze.

Wątki armeńskie podejmowane w książce kończy artykuł Eddy Vardanyan pt. *The Royal Portrait in the Het'um Lectionary (1286) and the Genealogy of Christ in the Art and Ideology of the Armenian Kingdom of Cilicia* (s. 95-133), w którym dokładnie omówiono wnioski płynące z analizy manuskryptu znanego jako *Lekcjonarz księcia Het'uma*, najstarszego syna wspomnianego już wielokrotnie Lewona II, skupiając się przede wszystkim na odwołaniach związanych z Jezusem Chrystusem. By lepiej zrozumieć przesłanie *Lekcjonarza*, autorka postanowiła zmierzyć się z tematem motywów chrystologicznych w rękopisach związanych z Armenią Cylicyjską (m.in. *Ewangeliarza ze Skewry*, znajdującego się w polskiej Bibliotece Narodowej⁸), wskazując na ich korelację z wydarzeniami politycznymi w królestwie, np. koronacją Lewona w święto Objawienia Pańskiego (6 stycznia). Istotne są tutaj przede wszystkim zagadnienia genealogiczne, czyli kontekst procesu tworzenia rzekomych związków pomiędzy Rubenidami a Bagratydami, których wywodzono z kolei zgodnie z dawną, pochodzącą z V w., tradycją spośród rodów żydowskich, co stanowi wstęp do budowy narracji o przynależności do „domu Dawida”, znajdującej swoją egzemplifikację poprzez pojawiający się w cylicyjskiej ikonografii motyw drzewa Jessego. Podsumowując ten dział publikacji, należy zauważyć, że wątki podejmowane przez wymienione powyżej autorki dość często się krzyżują, przez co nie uniknięto wielu powtórzeń tych samych tematów. Być może lepszym pomysłem było omówienie wszystkich tych przedstawień w jednym, wspólnym tekście.

Drugą część, złożoną z dwóch artykułów, poświęconą światu bizantyńskiemu, otwiera tekst Manueli Studer-Karlen na temat wizerunku cesarskiego

⁷ Taka konstrukcja przypomina sposób przedstawienia roli Leona III podczas oblężenia Konstantynopola przez Arabów przedstawionej w narracji armeńskiego historyka Gewonda, por. B. Cecota, *The Meaning of "God's interventions" in Christian Accounts about the Arab Sieges of Constantinople*, [w:] *Byzantium and The Arab World Encounter of Civilizations*, ed. A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013, s. 117-130.

⁸ Dostęp online: <https://polona.pl/item/ewangeliarz-ze-skewry,NTU3NzE2OQ> [dostęp: 3.02.2023 r.].

(*The Emperor's Image in Byzantium. Perceptions and Functions*, s. 134-171). Z poprzednią częścią łączy wątek relacji pomiędzy wizerunkiem Chrystusa i cesarza. Autorka stawia fundamentalne pytanie, czy to obraz cesarza został schryścianizowany, czy może jednak nastąpiła „imperializacja” wizerunku Jezusa, wskazując przede wszystkim na przykłady późnobizantyńskie, z fundacji XIV-wiecznych (także serbskich czy macedońskich – klasztory Treskawec i Markow), gdzie został on przedstawiony w kilku miejscach w szatach cesarskich. M. Studen-Karlen omówiła również zagadnienie występowania formalnego, „państwowego” wizerunku cesarskiego. Można zgodzić się z podstawowymi wnioskami płynącymi z tej analizy, mającej na celu wyznaczenie granicy pomiędzy obrazem indywidualnym, przypisanym konkretnemu władcy a uniwersalnym, jednakowoż zastanawia, mimo przekrojowego charakteru tekstu, próba potraktowania całego okresu trwania Bizancjum od dynastii konstantyńskiej po Paleologów jako homogenicznego, dodatkowo wzmocniona manierą argumentowania wybranymi przykładami, bez przedstawienia wyników głębszych analiz statystycznych, których można byłoby się spodziewać przy takim potraktowaniu tematu. Tę niespójność można wyraźnie zauważyć w miejscu poświęconym odwzorowaniu aktu proskynezy przed Chrystusem dokonanej prawdopodobnie przez Leona VI, który autorka omawia jako jeden z wizerunków służących podkreśleniu związków cesarza z władzą niebiańską, wspomina o tym natomiast po przywołaniu mozaiki przedstawiającej Justyniana w bazylice św. Witalisa w Rawennie, występującego w zgoła innych przecież okolicznościach (s. 147-150)⁹.

Uzupełnieniem ww. artykułu o dość ogólnym charakterze jest analiza zaprezentowana przez Branislava Cvetkovića na temat serbskiego wizerunku władcy (*The Royal Imagery of Medieval Serbia*, s. 172-218). Badacz skupił się m.in. na połączeniu bizantyńskich wzorów wizerunków cesarskich, pomijając kwestie ideologiczne, Serbowie technicznie korzystali przede wszystkim z konstantynopolitańskich i tesalonicznych ośrodków artystycznych, z właściwą dla serbskiej państwowości tendencją do podnoszenia władców do rangi świętych, tradycji zaczerpniętej jednakże wg autora z kultury zachodniej, łacińskiej. Autor uwzględnił również proces tworzenia przez serbskich władców koncepcji nowego drzewa Jessego i nowego Izraela z ambicjami uniwersalistycznymi, za-

⁹ Warto w tym miejscu przywołać analizę dokonaną przez Małgorzatę Smorąg-Różycką: *Dawid euchomenos pierwowzorem obrazu Leona VI Mądrego? Kilka uwag o nowatorstwie miniatur Psalterza Chłudowa*, [w:] *Hypomnemata Byzantina. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salomonowi*, red. J. Bonarek, S. Turlej, Piotrków Trybunalski 2017, s. 105-118.

czyrpnietymi z cesarstwa, co objawiało się zarówno podobnymi nawiązaniem do ambicji reprezentowania Chrystusa na ziemi, jak i poprzez podobne odwołania wyrażające roszczenia do dziedzictwa następców Konstantyna Wielkiego, co oczywiście szczególnie widoczne jest w programach dekoracyjnych takich serbskich władców, jak Stefan Milutin i Stefan Dusan. Tekst może stanowić punkt wyjścia do dalszych poszukiwań, przede wszystkim dzięki bardzo rozbudowanej bibliografii serbskich publikacji naukowych.

Kolejna część książki, italska, rozpoczyna się od rozdziału autorstwa Mirko Vagnoniego, dotyczącego programu propagandy królewskiej Fryderyka II Sycylijskiego (*Royal Epiphanies in the Kingdom of Sicily. Frederick III of Aragón 1266-1295*, s. 219-248). Autor omawia różnego rodzaju wizerunki króla: na pieczęciach, monetach czy motywach dekoracyjnych w architekturze, analizując dokładnie ich przekaz. Artykuł zawiera jednocześnie kilka ciekawych uwag odnośnie rzeczywistego wpływu społecznego tychże obrazów, posługując się dla przykładu współczesnymi badaniami antropologicznymi, wspartymi przez numizmatyczne dotyczące danych technicznych, zauważa, że *de facto* najbardziej rozpowszechnione wizerunki królewskie na monetach nie musiały mieć takiego znaczenia propagandowego, jakie zwykle im się przypisuje. Pomijając samą nieprzekonującą wielkość badanych okazów monet i niedokładność rysunków, istotne były też obserwacje socjologiczne, tożsame ze współczesnymi. Istotniejsza jest reprezentowana przez dany pieniądz wartość niż jakikolwiek oficjalny przekaz idący za danym środkiem wymiany. Podobnie autor omówił też mozaiki tworzone w sycylijskich kościołach z wizerunkiem Fryderyka, szczególnie analizując rozkład tych budowli oraz umiejscowienie obrazów zauważył, że ich przekaz został ograniczony praktycznie do wąskiego grona rodziny, dworzan oraz duchownych, nie był natomiast na ogół udostępniany większości poddanych. Taka redukcjonistyczna postawa pozwala dostrzec zróżnicowanie programów ideowych władców sycylijskich, przymiome pewną monumentalnością przedsięwzięć Fryderyka II Hohenstaufa w tym zakresie.

W drugim „italskim” artykule Noclas Bock zajął się z kolei jednym z aspektów polityki wizerunkowej Andegawenów na przykładzie Roberta I Mądrego, króla Neapolu (*Simone Martini paints Robert of Anjou. Angevin Portraiture between Naples and Assisi*, s. 249-293). Autor próbuje wyjaśnić istniejące w jego czasach napięcie pomiędzy „uniwersalnymi”, ujednoczonymi do pewnego kanonu (często młodości i harmonii) wizerunkami królewskimi a portretami zindywidualizowanymi, uwzględniającymi cechy osobiste (nie zawsze idealne), powstałymi niemal w tym samym czasie, w zasadzie dla tych samych celów,

gdyż przeznaczone na widok publiczny. Uwzględnia w tych poszukiwaniach być może nie zawsze doceniany aspekt osobistych umiejętności i zapatrywań danego artysty.

Temat andegaweński, tyle że w wydaniu węgierskim, poruszony został w tekście Vinni Lucherini pt. *A Gallery of Royal Effigies in Medieval Hungary and Its Genealogical Purpose* (s. 294-328), gdzie na podstawie analizy ikonografii królewskiej zawartej w budapesztańskim rękopisie tzw. *Chronicon pictum*, najstarszej zachowanej próby zaprezentowania pełnej historii Węgier, autor wykazuje, w jaki sposób władcy nowej dynastii próbowali legitymizować swoją królewską pozycję na Węgrzech, odwołując się m.in. do „starożytnych” korzeni państwowości panońskiej, z próbą połączenia teje z Attyłą włącznie.

Kolejny tekst autorstwa Lucinini Speciale, która omówienie konkretnego zabytku, tzw. szachów Karola Wielkiego, znajdujących się obecnie we Francuskiej Bibliotece Narodowej, w Gabinetie Medali i Antyków, potraktowała jako wstęp do zarysowania istotnych wpływów mieszczan i rzemieślników Amalfi w wymianie pomiędzy wschodem a zachodem w XI-XII w., przechodząc następnie do rozważań nad inspiracjami obecnymi w niektórych podobnych zabytkach użytkowych w kontekście m.in. wizerunków królewskich przedstawionych w grach (*Game of Thrones. The Chess Set of Charlemagne in Context*, s. 329-364).

Zagadnieniom *stricto* francuskim poświęcony został tylko jeden artykuł, Elodie Leschot (*The Royal Image and Its Public. Suger, Saint-Denis, and the Promotion of a Monarchical Iconography in 12th-Century France*, s. 365-401), która przeanalizowała wymiar symboliczny rzeźb znajdujących się m.in. w portalach Saint-Denis, kolegiacie Notre-Dame-du-Fort w Étampes oraz katedrze w Chartres, wskazując na fakt, że różnice w dekorowaniu poszczególnych obiektów wynikały przede wszystkim z nadawanych im funkcji, np. brak figur królów aktualnie sprawujących władzę w Étampes wynikał prawdopodobnie z częstego rzeczywistego przebywania tych osób w tym miejscu. W artykule opisane zostały istotne funkcje Saint-Denis związane z rozpoczęciem kampanii wojennych, przede wszystkim dotyczące ceremonii podejmowania Oriflamme, nadane opactwu przez Ludwików szóstego i siódmego oraz samego opata Sugera, a także ich konotacje z programem dekoracyjnym bazyliki w Saint-Denis.

Książka kończy się częścią poświęconą zagadnieniom związanym z ideologią królewską w państwach Półwyspu Iberyjskiego, obejmującą cztery artykuły. W pierwszym z nich, autorstwa Gerardo Boto Varely pt. *Meanings and Functions of the Royal Portraits of the Navarrese Dynasty in the Kingdom*

of León 1038-1109 (s. 402-448), omówione zostały wizerunki władców dynastii Jiménez rządzących połączoną Kastylią i Leónem (Ferdynanda I Wielkiego oraz Alfonsa VI Mężnego), zachowane w manuskryptach, polichromiach, rzeźbie czy materiale numizmatycznym. Wspomniano o reprezentatywnych wizerunkach Ferdynanda, w których można zaobserwować pełną elastyczność kształtowania własnego wizerunku – od wyrażenia poprzez obraz zgłaszanych przecież ambicji cesarskich (*Imperator totius Hispaniae*), przez nawiązania biblijne (król Dawid) aż po ukazanie się pełnym pobożności i skruchy wobec Boga w przedstawieniach tworzonych na potrzeby uroczystości kościelnych. Następnie przeanalizowano wizerunki władców proszących o wstawienictwo sił wyższych, będące jednocześnie okazją do ukazania pewnego pośrednictwa tychże pomiędzy niebem a ziemią oraz zasygnalizowania zarówno poprzez wzorce (karolińskie i ottońskie), jak i odpowiednio dobraną kolorystykę (fiolety, purpury, czerwień) zgłaszanych, wcześniej już podnoszonych, pretensji. W trzeciej części, dotyczącej Alfonsa VI, autor omówił przede wszystkim nawiązania do wizygockiej przeszłości półwyspu (kreowanie własnej osoby na odnowiciela zjednoczonego królestwa) oraz kościelne, związane z promocją osoby św. Jakuba i ośrodka w Santiago de Compostela.

W kolejnym artykule „hiszpańskiej” części książki Sofia Fernández Pozzo podjęła temat metod przedstawienia królów aragońskich, zwłaszcza w kontekście oddania wyglądu szat, pozostających tak pod wpływem wyobrażeń bizantyńskich, jak i islamskich, mozarabskich, na iluminacjach w dwóch manuskryptach opisujących kwestie sądownicze, fiskalne i instytucjonalne po zjednoczeniu Aragonii i Katalonii (*The King's Dashing Attire c. 1200. Alfonso II and Pedro II of the Crown of Aragón in the Liber Feudorum Maior and Liber Feudorum Ceritania*, s. 449-477). Autorka skupiła się zwłaszcza na reinterpretacji jednego z zawartych w manuskryptach wizerunków, dotąd opisywanego jako przedstawienie króla Alfonsa II i jego małżonki. Badaczka proponuje, by drugą z postaci uznać za Piotra II Katolickiego, syna Alfonsa i jego następcę, odwołując się tak do zachodnich tradycji prezentowania pierworodnego jako kontynuatora, jak i wskazując na tego typu praktyki legitymizacyjne obecne w ówczesnych tradycjach bizantyńskich, np. Romana i Krzysztofa Lekapenów czy braci Bazylego II i Konstantyna VIII, przybierające formę swoistego *designatio maiestas*. Omówione zostały również, pojawiające się już w poprzednich artykułach, popularne odwołania do izraelskiego króla Salomona, które są powtórzeniem wzorców obecnych w wielu ówczesnych kulturach śródziemnomorskich, również muzułmańskich. Nie do końca zrozumiałe wydają się natomiast

uwagi dotyczące celowości tworzenia podobnych wizerunków w manuskryptach i analiza, do kogo mogły one być skierowane spośród ówczesnych. Nawet jeżeli nie wykonano ich m.in. po to, by prezentować na spotkaniach sądowych (pojawia się podobna sugestia), to przecież miały one za zadanie uporządkowanie kwestii prawnych dwóch organizmów państwowych i jako takie byłyby używane (w założeniu) przez kolejne pokolenia?

Jako uzupełnienie powyższych uwag traktować należy artykuł Marty Serano-Coll na temat wizerunku Jakuba II Sprawiedliwego, władcy Aragonii przełomu XIII-XIV w. (*Jaime II (r. 1291–1327). Considering the Presentation and Representation of the King of Aragón from Iconographic and Written Evidence*, s. 478-505), który sztukę budowania propagandy osobistej wyniósł według autorki na nowy poziom, zapowiadając epokę Piotra IV Aragońskiego, noszącego przydomek Ceremonialny ze względu na wagę, jaką przykładał do odpowiedniej oprawy monarszego autorytetu. Szczególnie interesującą część tekstu stanowi analiza materiału sfragistycznego, gdzie wskazano m.in. na kontynuację odwołań do takich toposów, jak „mądry Salomon” oraz „prawy wojownik Dawid”, a także do wizerunku władcy korzającego się przed Bogiem i zarazem będącego z Nim w jakimś kontakcie, pozwalającym na ubieganie się o pomoc w obliczu potężnych nieprzyjaciół królestwa. Następnie autorka opisała działalność Jakuba II na kanwie budowy propagandy własnego autorytetu monarszego, uwzględniając przede wszystkim wpływ jego doświadczeń sycylijskich (zwłaszcza wzorów czerpanych ze spuścizny Fryderyka II Hohenstaufa) na wprowadzenie pewnych nowości w Aragonii. Jedną z nich była z pewnością budowa królewskich grobowców w cysterskim opactwie Santes Creus, zapoczątkowana jeszcze przez jego ojca, Piotra III Wielkiego, mająca na celu legitymizację królów, zarówno dzięki prawom regionalnym, m.in. popieranym przez Jakuba *fueros*, jak i boskim.

Książkę zamyka tekst autorstwa Juana Carosa Ruiza Souzy, wspomnianego na początku niniejszej recenzji zmarłego współredaktora książki. Omówienie ma nieco szerszy charakter od pozostałych tekstów „hiszpańskich” i dotyczy budowy wizerunku monarszego poprzez inwestycje budowlane władców chrześcijańskich, przede wszystkim kastylijskich, z Piotrem I Okrutnym na czele, na podstawie wzorów zaczerpniętych z doświadczeń muzułmańskich, które z kolei wykazują wpływy pochodzące ze wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, umajjadzkie, abbasydzkie, fatymidzkie czy mameluckie, z Kairem jako jednym z najważniejszych ośrodków późnego średniowiecza na czele (*The Image of the King and Its Architectural Spaces in Al-Andalus and Castile and in the Lar-*

ger *Context of the Mediterranean*, s. 506-535). Szczegółowo omówiono m.in. takie kastylijskie przedsięwzięcia budowlane, jak alkaazar królewski w Sewilli, królewski klasztor świętej Klary w Tordesillas, pałac w Carmonie czy wieloletnią inwestycję wielkiego zamku w Segowii, wskazując na ich muzułmańskie inspiracje, charakterystyczne dla stylu zwanego mudéjar. Autor artykułu starał się wykazać, w jak dużym stopniu na kształtowanie się nowoczesnego spojrzenia na władzę królewską w Kastylii, ale też Aragonii czy Nawarze, np. poprzez inwestycje Karola III Szlachetnego, wpływ miały rozwiązania zaczerpnięte od muzułmanów. Wśród nich warto zwrócić uwagę na niektóre spośród omówionych w artykule elementów – specjalne galerie czy okna umożliwiające prezentację władcy, konkretne pomieszczenia w poszczególnych pałacach przeznaczone do studiów, koncertów czy innych rozrywek mających na celu poszerzenie kompetencji (umacnianie cnót) itp. Jednocześnie autor stara się nie ograniczać perspektywy wyłącznie do muzułmanów, wskazuje m.in. na widoczne wpływy bizantyńskie, podkreślając, że pewne podstawowe założenia dotyczące budowy królewskiego wizerunku poprzez architekturę były podobne dla wszystkich śródziemnomorskich kultur, co mogło być też związane z konkretnymi, a wspólnymi warunkami klimatycznymi.

Warto dodać, że książka została wyposażona w spis ilustracji (s. X-XV), notki dotyczące poszczególnych autorów z podstawowymi danymi biograficznymi (s. XVI-XX) oraz obszernie indeksy (s. 537-554).

Podsumowując, poszczególne artykuły omawianego tomu reprezentują z pewnością dużą wartość informacyjną – należy to przyznać, niekoniecznie godząc się na niektóre spośród przedstawionych tez – jednakże trudno zrozumieć założenie zaprezentowania w jednej książce tak odległych mimo wszystko geograficznie i kulturowo państwowości, jak armeńska Cylicja i królestwa iberyjskie. Zauważalna jest również dość duża różnorodność tematyczna – od architektury, poprzez analizę wizerunków w manuskryptach, po omówienie *de facto* traktatów politycznych. Część artykułów to szczegółowe analizy konkretnych autorów (pisarzy, iluminatorów), autorzy innych mieli najwyraźniej na celu napisanie eseju podsumowującego ogólny stan badań nad danym zagadnieniem (np. tekst bizantyński i serbski). Trudno też doprawdy dokonać wyraźnego podziału czy to geograficznego, czy tematycznego poszczególnych części książki, chociaż poczyniono powyżej podobne starania, to z ręką na sercu można przyznać, że jedynie w kontekście „hiszpańskim” i „armeńskim” zauważalne jest wyraźne wyróżnienie tej tematyki w publikacji. Wydaje się, że zabrakło szerszego planu w kontekście przedstawionych w książce treści, by je nieco

lepiej uporządkować. Nie uniknięto też, jak czasem zdarza się w wydawnictwach zbiorowych, pewnych powtórzeń zaprezentowanych spostrzeżeń i idei, co widoczne jest szczególnie w części armeńskiej. Jest to z pewnością kolejna świetna i ciekawa publikacja wychodząca z renomowanego wydawnictwa, w zasłużonej serii, trudno jednak uznać ją za monografię przedstawionego w założeniu zagadnienia. Nie można też stwierdzić, by było to jakieś podsumowanie zbiorcze badań na zadany temat, gdyż pomiędzy esejami opisującymi ich stan pojawiły się teksty przedstawiające zupełnie nowe, szczegółowe analizy wyspecyfikowanych problemów. Niemniej jednak wszyscy, którzy zajmują się wizerunkiem władzy królewskiej w średniowieczu nie mogą przejść obok prezentowanej publikacji obojętnie, natomiast zakres podjętej tu tematyki pozwoli możliwie szerokiemu gronu badaczy odnieść się do przedstawionych w niej tez.

Słowa kluczowe: Bizancjum, wizerunek władcy, imperium i imperializm, autorytet monarchy, królestwa iberyjskie

Keywords: Byzantium, the Image of the Ruler, Empire and Imperialism, the Authority of the Monarch, Iberian Kingdoms

Bibliografia

Awianowicz B., *Przemiany w ikonografii virtus w mennictwie rzymskim od republiki do Sewera Aleksandra*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2014, t. 1.

Balbuza K., *Personifikacja aeternitas na monetach rzymskich propagujących ideę wieczności cesarstwa*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2013, t. 8.

Cecota B., *The Meaning of “God’s interventions” in Christian Accounts about the Arab Sieges of Constantinople*, [w:] *Byzantium and The Arab World Encounter of Civilizations*, eds A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013.

Cyrek O., *Teologiczne argumenty przeciwników i zwolenników kultu ikon na podstawie niektórych pism Epifaniusza z Salamin i „Mowy” Jana Damascyńskiego dotyczącej kultu obrazów*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2009, t. 16.

Derenk D., *Leben und Dichtung des Omaiadenkalifen al-Walid ibn Yazid. Ein quellenkritischer Beitrag*, Freiburg 1974.

Duggan T. M.-P., *Some Reasons for the Currency Reform of A.H. 77/696-7 A.D.: The Figure on the Obverse, the Caliph, the Prophet, or an Image of an Idol of Solid Hammer-Beaten Metal?*, „Mediterranean Journal of Humanities” 2014, t. 4.

Feliga P., *Wcielenie jako argument na rzecz obrony kultur obrazów w „Trzech mowach apologetycznych przeciwko tym, którzy odrzucają święte obrazy” św. Jana Damascyńskiego*, „Studia Pelplińskie” 2018, t. 52.

Imbert F., *Le prince al-Walid et son bain: itinéraires épigraphiques à Qusayr ‘Amra*, „Bulletin d’études orientales” 2015, t. 64.

Kaczanowicz W., *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235-284 n.e.*, Katowice 1990.

Kluczek A.A., *Medaliony tryumfalne cesarzy rzymskich (druga połowa III w.)*, [w:] *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2015.

Kluczek A.A., *Między indywidualnością władcy, presją okoliczności a siłą tradycji: wielowarstwowość wizerunku cesarza rzymskiego w latach 70. III wieku*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2010, t. 12.

Kluczek A.A., *Undique Victores. Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Katowice 2009.

Lebedev V., *Der Kalif al-Walid II. als Held einer arabischen Volkserzählung*, „*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*” 2001, t. 151.

Palusińska A., *Filozofia ikony u Teodora Studyty i Nicefora*, Lublin 2007.

Palusińska A., *Ikona – obraz obecności. Dwie średniowieczne teorie reprezentacji*, „*Ethos*” 2016, t. 29.

Pyc M., *Chrystologiczna argumentacja w „Mowach obronnych przeciw tym, którzy odrzucają święte obrazy” Jana Damasceńskiego*, „*Poznańskie Studia Teologiczne*” 2011, t. 25.

Skiendziel A., *Wykorzystanie wizerunku bóstw jako motywu propagandowego w mennictwie cesarskich dynastii Sewerów*, „*Wiek Stary i Nowy*”, 2009, t. 6.

Smorąg-Różycka M., *Dawid euchomenos pierwowzorem obrazu Leona VI Mądrego? Kilka uwag o nowatorstwie miniatur Psalterza Chłudowa*, [w:] *Hypomnemata Byzantina. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salomonowi*, red. J. Bonarek, S. Turlej, Piotrków Trybunalski 2017.

Taragan H., *Atlas Transformed-Interpreting the „Supporting” Figures in the Umayyad Palace at Khirbat al Mafjar*, „*East and West*” 2003, t. 53.

Zawadzki A., *Mimesis – konteksty religijne*, „*Teksty Drugie*” 2010, t. 3.

Błażej Cecota

ORCID: 0000-0002-4746-0325

Akademia Piotrkowska

e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl